

אבנו סכיננו ומשאו שנפלו מהגג / ו.

תוכן:

א. "הצד השווה שבהם" - לאתויי מאי?

ב. הסבר ראשון בשיטת הרמב"ם - הרמב"ם פסק אף את דברי אביי

ג. דחיית ההסבר הנ"ל ברמב"ם

ד. שיטת הרא"ש והסבר שני ברמב"ם

ה. יסוד החיוב בבור במקומות אחרים

ו. מחלוקת הרא"ש ויש מן הגדולים

א. "הצד השווה שבהם" - לאתויי מאי?

הגמרא (ו.) שואלת על לשון המשנה (ב.): "הצד השווה... לאתויי מאי?" ומביאה ארבע אוקימתות:

1. דעת אביי - "לאתויי אבנו, סכיננו ומשאו שהניחן בראש גגו ונפלו ברוח מצויה והזיקו". שואלת הגמרא: "היכי דמי?" לבסוף מגיעה הגמרא למסקנא ש"לעולם דאפקרינהו", ולא דמי רק לבור כי בור אין כח אחר מעורב בו, ולא דמי לאש כי דרכה לילך ולהזיק ופה אין דרכם לילך ולהזיק. לכן לומדים מצד השווה של שניהם - בור ואש.

2. דעת רבא - "לאתויי בור המתגלגל ברגלי אדם וברגלי בהמה". וגם כאן למסקנת הגמרא מדובר "דאפקרינהו", ולומדים את החיוב בצד שווה מבור ושור.

3. דעת רב אדא בר אבהו - "לאתויי הא דתניא כל אלו שאמרו פותקין ביבותיהן וגורפין מערותיהן, בימות החמה אין להם רשות, בימות הגשמים יש להם רשות, אע"פ שברשות אם הזיקו חייבים לשלם". וגם כאן למסקנת הגמרא מדובר "דאפקרינהו", ולומדים את החיוב בצד שווה מבור ושור.

4. דעת רבינא - "לאתויי הא דתנן הכותל והאילן שנפלו לרה"ר והזיקו פטור מלשלם, נתנו לו זמן לקוץ את האילן ולסתור את הכותל ונפלו בתוך הזמן והזיקו פטור, לאחר הזמן חייב". וגם כאן למסקנת הגמרא מדובר "דאפקרינהו", ולומדים את החיוב בצד שווה מבור ושור.

הרא"ש¹ מציין שהרי"ף לא הביא את כל האוקימתות שהובאו בגמרא, והוא כותב שזאת למרות ש"הלכות פסוקות הן ולא פליגי אהדי אלא מר אמר חדא ומר אמר חדא לא פליגי".

כעת נתמקד בשיטת הרמב"ם (נזק"מ יג, ב-ג, יג, יט) שהביא רק את שלוש האוקימתות האחרונות והשמיט את האוקימתא של אביי שחייב על אסור² שהניחן בראש גגו ונפלו ברוח מצויה והזיקו. האחרונים דנים מדוע דווקא אוקימתא זו השמיט?

ב. הסבר ראשון בשיטת הרמב"ם - הרמב"ם פסק אף את דברי אביי

יש מן האחרונים שרצו לתרץ שהרמב"ם באמת פסק כאביי, אך כתב את ההעמדה שלו בהלכה אחרת.

הרי הרמב"ם (נזק"מ ממו"ג, כא) פסק ע"פ הגמרא במסכתנו (ל.):

¹ פרק א אמצע סימן א.

"המצניע קוציו וזכוכיותיו בתוך כתלו של חבריו, ובא בעל הכותל וסתר את כתלו ונפלו ברה"ר והזיקו, אם כותל רעוע היה - המצניע חייב".

- א"כ רואים שהרמב"ם סובר שכאשר אדם מניח תקלתו שלא ברה"ר ולבסוף הזיקה ברה"ר, הוה ליה לאסוקי אדעתיה שתקלתו תזיק בסופו של דבר ברה"ר, והרי הוא חייב. וא"כ גם אסו"מ לא גרעו מקוציו וזכוכיותיו שהניחם בכותל חבריו, ונחייבו על כך שהזיקו. אדרבה, באסו"מ פשוט יותר שבעל האסו"מ חייב, יותר מאשר בבעל הקוצים, שהרי שם ניתן להאשים את בעל הכותל שפינהו בלי לבדוק אם יגרום לתקלה. עתה, אם הרמב"ם פסק שהמצניע קוציו בכותל חייב, כ"ש שהמניח אסו"מ במקום שרוח מצויה יכולה להפילם שחייב. וא"כ גם הרמב"ם פוסק כאב"י להלכה, אך שהכליל דין זה בתוך הלכה אחרת.

ראייה לדבריהם של אותם אחרונים יש לכאורה מדברי הרא"ש (פרק ג, סימן ו) על הגמרא הנ"ל.

"המצניע קוצין וזכוכיות בתוך כתלו של חבריו ובא בעל הכותל וסתר את כתלו, אם הכותל היה רעוע חייב המצניע דהוה ליה לאסוקי אדעתיה... והראשון הוה ליה כאילו השליכן לרשות הרבים כמו אסו"מ שהניחן בראש גג ונפלו ברוח מצויה לרה"ר והזיקו לאחר נפילה".

- א"כ אפשר לראות, שגם הרא"ש השווה בין הדין של מצניע קוציו לבין אסו"מ שהניחן בראש גג ונפלו והזיקו, ובכך יש מקור לשיטתנו בהבנת הרמב"ם, ומיושבת הקושיא על שיטתו.

ג. דחיית ההסבר הנ"ל ברמב"ם

אבל יש הדוחים תירוץ זה. ע"מ להבין את הדחייה נצטרך להקדים הקדמה.

ישנם שני סוגי בור, יש בור שאדם חייב עליו משום שהוא חפרו ויצר נזק, וכמו שנאמר בפשט הכתוב "וכי יפתח איש בור או כי יכרה איש בור...", ויש סוג נוסף של בור שאדם חייב עליו משום שהוא ממונו שמזיק. דוגמא לחיוב על בור משום ממונו ולא משום שחפרו קיימת לקמן (מח.):

"אמר רבא: הכניס שורו לחצר בעל הבית שלא ברשותו, וחפר בה בורות שיחין ומערות, בעל השור חייב בנזקי חצר, ובעל חצר חייב בנזקי הבור. אף על גב דאמר מר "כי יכרה איש בור" - ולא שור בור, הכא כיון דאית ליה להאיך למלויה ולא קא מלייה, כמאן דכרייה דמי".

הרי לנו מקרה שחייב על בור לא משום שכרהו ועשה נזק, אלא משום שזה ממונו והיה לו למלאו. השתא דאתית להכי, מאחר שאת מקרה אסו"מ שהניחן בראש גגו העמידה הגמרא ב"דאפקרינהו" - משמע שהחיוב הוא לא מחמת בור שהוא ממונו אלא מחמת בור שאדם חפרו. ממילא אי אפשר לדמות את המקרה של אסו"מ שהניחן בראש גגו שהביא אב"י, למקרה של המצניע קוציו, שהרי שם החיוב בא מחמת שזה ממונו, מה שאין כן באסו"מ שבא מחמת שחפרו. ואם כך, הדרא קושיה לדוכתא על שיטת הרמב"ם. ובנוסף, קשה לנו גם שיטת הרא"ש שהשווה בין הדין של המצניע קוצים לבין הדין של אסו"מ!

ד. שיטת הרא"ש והסבר שני ברמב"ם

אלא שבקריאה מדוקדקת של הרא"ש הנ"ל ניתן לדייק שהרא"ש כתב "המצניע קוצין וזכוכיות". וא"כ רואים שהרא"ש כתב בסתם קוצין וזכוכיות, והרא"ש לא כתב שהם שלו. א"כ הרא"ש חייב מדין שהמצניע את הקוצין הינו כחופר בור ולא מצד שהוא ממונו, וסובר הרא"ש שהמצניע קוצים הרי הוא כמו המניח אסו"מ בראש גגו שנחשב חופר בור, ולכן השווה הרא"ש ביניהם.

ונראה שאפשר לתרץ לפי זה גם את הקושיא על הרמב"ם, ולומר שהרמב"ם סבר שהצנעה בכותל אינה כמו הנחת אסו"מ בראש הגג והיא לא חשובה כחפירת בור. ובאמת לעומת הרא"ש שכתב בסתם קוצין וזכויות, הרמב"ם שהבאנו לעיל כתב: "המצניע קוציו וזכויותיו", משמע שהם שלו. ונראה שכל סיבת החיוב של המצניע לשיטתו היא רק משום שזה ממונו, ולכן באסו"מ שאין זה ממונו באמת לשיטת יהיה פטור, שא"ל לחייבו לא מדין ממונו ולא מדין חופר בור, ולכן הרמב"ם לא הביא את הדין של אביי. לסיכום - הרא"ש סובר שהצנעה או הנחה על ראש הגג נחשבת כחפירת בור, וממילא פוסק הרא"ש את שיטת אביי ואומר שכל האוקימתות - "הלכות פסוקות הן ולא פליגי אהדדי". אך הרמב"ם סובר ששיטת אביי אינה נפסקת להלכה ושאר האוקימתות חלוקות עליו.

על פי היסוד הנ"ל נוכל לתרץ קושיה נוספת על דברי אביי. הגמרא (ט.ט.) מביאה מחלוקת בין ר"מ וחכמים לעניין חיוב נזקין באונס² - "ר"מ מחייב וחכמים פוטרם". ואומרת שם הגמרא: "ומודים חכמים לר"מ באבנו סכיננו ומשאו שהניחן בראש גגו ונפלו ברוח מצויה והזיקו שהוא חייב". הגמרא עוברת אח"כ להסביר את מחלוקתם בצורה שונה, אך מכל מקום רואים שהדין שאדם חייב על אסו"מ שהניחן בראש גגו זו הלכה כבר מימי התנאים שאין חולק עליה, וא"כ מה אביי בא ומחדש בסוגיא אצלנו? אלא שיש הבדל גדול: הגמרא שם דיברה על אסו"מ שלא הפקירם ועל כך אין עוררין שחייב שהרי זה ממונו, אך אביי בסוגייתנו רצה לחדש שאפילו אם הפקירם ניתן לחייבו ע"י הצד השווה של בור ואש.

ה. יסוד החיוב בבור במקומות אחרים

ע"פ היסוד שהובא לעיל לגבי חיובי בור, ניתן להסביר עניין נוסף. הגמרא (לא. - לא:) דנה באדם שנתקל ונפל ובא אדם שני ונתקל בראשון ונפל, ובא אדם שלישי ונתקל באדם השני ונפל. ואומר שם רבא שהאדם הראשון חייב בין אם גופו הזיק ובין אם ממונו הזיק, ואילו האדם השני חייב רק אם גופו הזיק, אבל אם ממונו הזיק פטור. מסביר רש"י (לא: ד"ה ה"ג):

"גופו כדין מזיק וחייב אף על כלים דשני, דגופו לא משוינן ליה כדין בור, וממונו הוה ליה בתורת בור... ושני חייב בנזקי שלישי... היכא דהוזק בגופו של שני אבל לא בנזקי ממונו... אפילו תורת בור אין לו על הקדירות של השני".

את הסבר ההבדל בין הראשון לשני מסבירה הגמרא בעצמה:

"ראשון ודאי פושע הוא (ולכן חייב על הכל מדין אדם המזיק) שני אגופו מחייב דהוה ליה לעמוד ולא עמד, אממונו פטור דא"ל האי בירא לאו אנא כריתיה".

כלומר, האדם השני חייב אם גופו הזיק, שהרי היה לו לעמוד ולא עמד, אך על נזקי ממונו פטור כי את הבור (כלומר חפציו שהזיקו) לא הוא כרה אלא האדם הראשון שגרם לו ליפול.

אך על גמרא זו שואל הרמב"ן ב"מלחמות" שם: אם השני פטור על נזקי כליו כי לא הוא כרה את הבור - הרי צריך הראשון לשלם, שהרי הוא כן כרה את הבור! ובכדי לתרץ את קושיית הרמב"ן, נקדים יסוד ידוע. ישנם שני סוגים שונים של חיוב באדם המזיק:

² כך לפחות מבינה הגמרא בהו"א. למסקנה מחלוקתם סובבת סביב השאלה האם נתקל פושע או אנוס, והאם מפקיר נזקיו לאחר נפילת אונס חייב או פטור, ועיי"ש.

א. מצד אדם המזיק בפועל - דהיינו מזיק בכוחו. ב. מצד חוסר שמירה - דהיינו מזיק בגופו. וכך גם אצלנו, כשהאדם השני נתקל בראשון וממונו של השני הזיק, השני לא ישלם ד"האי בירא לאו אנא כריתיה", אך גם הראשון לא ישלם שהרי מצד אדם המזיק בפועל אי אפשר לחייבו, כי לא הוא כרה את הבור בידיים. ומצד חוסר שמירה (דינא דגרמי) גם כן אי אפשר לחייבו, כי ברגע שהבור נוצר בעקיפין דומה הדבר לשור שחפר בור. ובמקרה כזה ידוע הכלל: איש בור ולא שור בור. וא"כ באמת יהיה האדם הראשון פטור - ומתורצת קושיית הרמב"ן.

בקונטרס 'דינא דגרמי' של הרמב"ן מבואר שאדם שהזיק בגרמי משלם ארבעה דברים. הרמב"ם חולק על שיטת הרמב"ן ומחייב רק בנזק. מכאן אפשר לראות שהרמב"ן למד שמזיק בגרמי הוא כמו אדם המזיק. א"כ כל שאלתו ב'מלחמות' לעיל הינה לשיטתו בלבד, כמו שאדם שהזיק בגרמי חייב על ארבעה דברים והוא שווה לאדם המזיק, כך יתחייב גם על נזקי בור שחפר, ולא נאמר שיהיה פטור משום חפירה בעקיפין דומיא ד"איש בור". אבל לשיטת הרמב"ם ורש"י שלמדו שגרמי זה לא אדם המזיק ממשי, א"כ שאלת הרמב"ן לא מתחילה כי חפירת בור בגרמי זה "איש בור" ולא שור בור.

הגמרא מביאה בהמשך דיון על אדם שנתקל בגמלו והפילו, ובכך נעשה הגמל כבור. אך לפי ההסבר שלנו קשה, הרי האדם שנתקל בגמל יצר בור בגרמי, ולפי רש"י והרמב"ם אמרו כי בגרמי פטור! אלא שלפי היסוד לעיל אתי שפיר, במקרה של הגמל מדובר על הגמל שלו והוא ממונו ולכן חייב מדין ממונו. אך במקרה שאדם נתקל באדם אחר, וממונו של האדם השני הזיק, אי אפשר לחייב את האדם הראשון כי ממונו של האדם השני לא שייך לו. לכן פנינו לחייבו מצד בור שהוא כרה, אך דבר זה נדחה כי הבור נעשה ע"י גרמי וכידוע: איש בור ולא שור בור.

מ"מ עדיין קשה על שיטת הרמב"ם, מדוע סבר ששאר האוקימתות חלוקות על אביי? ויותר מזה, מדוע בחר לנקוט כשאר האוקימתות ולא לפסוק רק את האוקימתא של אביי להלכה? ויש תירוץ שראיתי שמביא לכך הנצי"ב במרומי שדה, שהרמב"ם לא הביא את דברי אביי מפני שהבין שרבא חולק על אביי³, וכאשר יש מחלוקת בין אביי לרבא קי"ל שהלכה כרבא⁴.

ו. מחלוקת הרא"ש ויש מן הגדולים

הרא"ש⁵ מביא את דעת הגדולים שסוברים שכאשר דבר נלמד מדין הצד השווה, לוקחים את הקולא של שני האבות המלמדים. לעומתם סובר הרא"ש שבמקרה שלומדים מהצד השווה לוקחים את הקולא של אב אחד בלבד.

לדוגמא, במקרה של בור המתגלגל שנלמד מבור ושור, אומר הרא"ש שבאמת הוא נלמד רק מבור ומקבל את הדינים של בור בלבד. ואם תשאל: מה לבור שכן מעשיו גרמו לו (ובבור המתגלגל אין מעשיו גרמו לו), נאמר שגם בשור מעשיו גרמו לו וחייב. כלומר, השימוש באב הנזיקין שור הוא רק בשביל לדחות את הקושיא שבור אין מעשיו גורמים לו, אבל לא לומדים מבור ושור אלא מבור בלבד.

³ שלא כמו שיטת הרא"ש לעיל, שאמר "שכולן הלכות פסוקות ולא פליגי אהדדי".

⁴ כמבואר בש"ס בכמה מקומות שהלכה כרבא לגבי אביי בכל מקום חוץ משישה מקומות - יע"ל קג"ם.

⁵ פרק א סימן א (על דף ו).

אך ע"פ שיטת הגדולים, באמת קשה איך אומר רבא שחייב על בור המתגלגל, הרי לומדים את החיוב של בור המתגלגל ברגלי אדם וברגלי בהמה דאפקרינהו מבור ומרגל, וא"כ שמצד הרגל ייפטר ברה"ר? אך ניתן לתרץ ולומר שאף לשיטתם בור המתגלגל הוא בור רגיל, ובדומה לשיטת הרא"ש, שכל החיבור של שור הוא בכדי להראות ש"תחילת עשייתו לנזק" הוא לא מאפיין הכרחי כדי לחייב - כדמוכח משור. ועתה מאחר שבאמת מהות המזיק נובעת מאב הנזיקין בור, מובן מדוע חייב אף ברה"ר.

ודברים אלו שנראים כחידוש גדול הינם ממש דברי הגהות הב"ח, שכשהרא"ש מביא את שיטת הגדולים שסוברים שלומדים משני המזיקים המלמדים את ההלכות המקלות שלהם, מעיר על כך הב"ח: "באבנו וסכיננו" - משמע שהוא הבין ששיטת הגדולים היא דווקא באבנו וסכיננו ולא בבור המתגלגל.

ולפי זה נבין את דברי התוספות (ו. ד"ה מה לבור). התוספות (ה: ד"ה כי שדית) הסבירו שאש חשיב מזיק שאין מעשיו גרמו לו (משום שהרוח מסייעת לאש, ועי"ש בדבריו), וא"כ שואלים התוספות (בדף ו.) למה הגמרא מקשה "מה לבור שאין כח אחר מעורב בו", והרי היה לה להקשות "מה לבור שכן מעשיו גרמו לו!" ומתרץ מה שמתרץ.

אך לשיטתנו הפלא ופלא: הגמרא הקשתה "מה לבור שאין כח אחר מעורב בו" ולא הקשתה "מה לבור שכן מעשיו גרמו לו", משום שהשאלה הראשונה חזקה יותר. שהרי אם אין כח אחר מעורב בו - אין זה בור כלל. לעומת זאת - "מעשיו גרמו לו" אינו מוציא מכלל בור אלא רק מעלה קושיה שעליה נענה "אש תוכיח" שהרי אין מעשיו גרמו לו וישאר הדבר עם שם בור. אך על זה בא רבא וחולק על אביו וסובר שא"א להמציא אב חדש שהוא גם בור וגם אש - אין מציאות כזאת של אב שפטור על טמון וכלים. אביו יענה לרבא שבשביל בור המתגלגל לא צריך לימוד של "הצד השווה", זהו סתם בור רגיל עם קושיה ותירוץ. ולכן הרמב"ם לא פסק כאביו, כי רבא חולק עליו כפי שהסברנו, ומיושבת השאלה על הרמב"ם.

ולפי זה נבין עוד תוספות (ג: ד"ה משורו למדנו). הגמרא (ג:) מדברת על בור דלא אפקריה (אסו"מ שהניח ברה"ר והזיקו) ודעתו של רב שהמקור לכך שחייב על בור דלא אפקריה משור. ומקשה שם התוספות איך רב למד משור, הרי "איכא למיפך מה לשור שכן בע"ח וכוונתו להזיק!", ומביאים התוספות תי' רשב"ם: "ומפרש רשב"ם דאתי מבור ושור במה הצד, ולקמן (דף ו.) גבי הצד השווה דקאמר אביו לאתויי אסו"מ לא גריס אי לרב דאמר כולם מבורו למדנו היינו שור דלרב אתי שפיר דבמה הצד".

וכך מעירים גם התוספות אצלנו (ו. ד"ה אי לרב דאמר): "אי לרב דאמר - לא גרסינן כדפירשנו לעיל". כלומר, היה מי שכן גרס כך והתוספות חלקו עליו ולא גרסו. אך מה אותו חולק על תוספות סבר? לפי דברינו לעיל אין בעיה שבדברי אביו נגרוס "אי לרב דאמר וכו'", כי אביו מבין ש"הצד השווה אין משמעותו שהוא נלמד מאב אחד ומהאב השני רק דוחים קושיה - אלא לומדים לגמרי משתי האבות, וא"כ אתי שפיר הגרסא שהתוספות השמיטו.

ומ"מ יקשה הרי רבא הבין שלימוד מן "הצד השווה" כוונתו היא ללמוד מאב אחד ועוד יישוב קושיה ע"י אחר, וא"כ איך הגרסא של "אי לרב דאמר וכו'" תסתדר בדבריו? (שהרי רבא עושה בעצמו צד שווה של בור ושור!).

אבל אם נדייק לתוספות הייתה גרסא "אי לרב דאמר" רק בדברי אביו, וז"ל: "ולקמן גבי הצד השווה דקאמר אביו!" ומיושב שפיר. ודו"ק.

⁶ אות ה על הרא"ש הנ"ל.